

Współczesne problemy badań nad rodziną i wspierania rodziny

Streszczenie

Podjęmowane w ostatnich dekadach badania wskazują na złożoność problematyki rodziny oraz zagrożenia w wypełnianiu jej zadań, trudności egzystencjalne i komunikacyjne w rodzinach, a także niezadowalającą ochronę rodziny, szczególnie tej borykającej się z wieloma problemami, jak również na niedoskonałość systemu wsparcia rodziny. Kwestie te inspirują wielu badaczy społecznych, a rodzina stanowi centrum zainteresowań polityków i wielu przedstawicieli profesji pomocowych. W niniejszym artykule podjęto dyskurs nad teoretyczno-metodologicznymi aspektami badania i analizy problematyki współczesnej rodziny, jak i praktycznymi dylematami jej ochrony oraz tworzenia bardziej efektywnego systemu wsparcia rodziny. Autorka, dokonując sumarycznego przeglądu wybranych badań społecznych nad rodziną, wskazuje na problemy teoretyczno-metodologiczne związane z diagnozą i charakterystyką współczesnej rodziny oraz analizuje przykłady rozwiązań legislacyjnych, a także działań wspierających rodzinę w Polsce.

63

Słowa kluczowe: rodzina jako podmiot badań, przemiany, ochrona i wsparcie rodziny

Wprowadzenie

Współcześnie zauważamy wiele zmian w funkcjonowaniu rodziny, jej strukturze i formach życia, co niewątpliwie wpływa na zmianę podejść teoretyczno-metodologicznych – związanych z eksploracjami rodziny, jak i praktycznych – związanych z jej wspieraniem. Podjęmowane w ostatnich dekadach badania wskazują na złożoność problematyki rodziny oraz zagrożenia w wypełnianiu jej zadań, trudności egzystencjalne i komunikacyjne w rodzinach, a także niezadowalającą ochronę rodziny, szczególnie tej borykającej się z wieloma problemami, jak również na niedoskonałość systemu wsparcia rodziny. Mimo tych trudności rodzina nadal stanowi centrum zainteresowań wielu dyscyplin nauk społecznych, często staje się

* Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie.

też instrumentem polityki, ponieważ zarówno w przestrzeni publicznej, jak i prywatnej rola rodziny oraz jej znaczenie dla rozwoju jednostek i dla społeczeństwa są nieocenione.

Dyskurs teoretyczno-metodologiczny badań nad rodziną

Badania nad rodziną wskazują, że współcześnie pomimo większej różnorodności form życia rodzinnego nadal dominującą formą życia jest małżeństwo i rodzina z utrzymującą się przez dziesięciolecia wysoką pozycją szczęścia rodzinnego; w hierarchii wartości Polaków na wysoką wartość rodziny wskazuje ponad 80% Polaków. Ponadto większość rodzin wciąż opiera się na stałym związku, wprawdzie coraz częściej pozasakramentalnym, jednak z wieloma tradycyjnymi atrybutami [CBOS 2019].

W ostatnich latach współczesna rodzina jest pokazywana jako system wsparcia oraz instytucja silna i gotowa do świadczenia szerokiej pomocy dla swoich członków. W obrazach życia rodzinnego pokazywane są też zagrożenia – wynikające z syndromu opóźniania procesu wchodzenia w role rodzicielskie, tendencji do poszukiwania przez młodych dorosłych takich form życia, które nie wymagają wyrzeczeń i poświęcenia. W rodzinie dostrzega się również cechy instytucji utrwalającej stereotypy płciowe, kształtującej wzory komunikacji, a jednocześnie potrzebującej wsparcia ze strony szerszego, pozarodzinnego środowiska społecznego w przypadku pojawienia się specyficznych trudności, np. w wychowywaniu dziecka upośledzonego intelektualnie [Kotlarska-Michalska 2015: 46].

Pomimo wielu kryzysów i zagrożeń życia rodzinnego rodziny nadal trwają, a solidarność międzypokoleniowa jest bardzo silna. Trwając w swym historycznie ukształtowanym wizerunku, mają też zupełnie nowe doświadczenia. Współczesna rodzina, z jednej strony zachowując swój tradycyjny wizerunek, a z drugiej strony podlegając wielorakim przemianom, staje się bardziej zróżnicowana i złożona, a więc wymaga przyjęcia odmiennej perspektywy epistemologiczno-prakseologicznej. Małgorzata Sikorska uważa, że już czas zaprzestać bezproduktywnych dyskusji o kryzysie rodziny i należy uznać tezę, że współcześnie życie rodzinne przechodzi zmiany, które niejako immanentnie wpisane są w jej historię i codzienność [Sikorska 2020: 57]. Badacze zauważają, że rodzina nie jest wyłącznie odbiorcą zmian, lecz sama te zmiany kreuje: „Zmiany gospodarcze i kulturowe nie dokonują się same, są współkreowane przez poszczególne jednostki, które dzięki indywidualnym decyzjom modernizują system społeczny. Jednym

z wielu aspektów modernizacji jest szeroko rozumiana rewizja zobowiązań rodzinnych” [Przybył, Żurek 2016: 9–10]. Toteż zmiany te traktuje się jako wyraźny element szerokich przemian społecznych, a w analizach życia rodzinnego niezbędne jest dostrzeżenie, że nie ma jednej, typowej jednostki rodzinnej, ponieważ rodziny są społecznie konstruowane i historycznie zmienne w związku z uwarunkowaniami społecznymi, kulturowymi, politycznymi, ekonomicznymi, religijnymi [Slany 2020].

Na podstawie wybranych przykładów teoretycznych interpretacji przemian życia małżeńsko-rodzinnego można stwierdzić, że w dyskursie o rodzinie wyraźnie wyłoniły się nowe orientacje badawcze – otwarte na różnorodność badań form funkcjonowania rodziny i doświadczeń życia rodzinnego. Aksjologiczna pluralizacja „świata rodzin” [Slany 2013: 45–46] zmienia patrzenie na rodzinę przez pryzmat jej „tradycyjności – nuklearności”, dozwala na nowe sposoby badania przemian rodziny, a przede wszystkim ich rozumienia. To, co w jednym dyskursie uznaje się za element funkcjonowania rodziny, oznakę przemian w jej strukturze i funkcjach, w innym widziane jest w kategorii zagrożenia rozwoju. Jako przykład można przytoczyć sposób ujmowania rodziny w dyskursach katolickim, funkcjonalnym, postmodernistycznym i feministycznym [Ostrouch-Kamińska 2011: 33]. Przyjmując zjawisko przemian jako kryterium analiz, badacze dokonują rekonstrukcji życia rodziny w przestrzeni między transformacją a kryzysem [Szlendak 2010: 363–503]. W ostatniej dekadzie XX wieku i pierwszej XXI wieku pojawiło się szereg analiz wokół zagrożeń rodziny [Lisowska 2008; Gawęcka 2009], co zaowocowało nowymi rozwiązaniami na płaszczyźnie pracy socjalno-wychowawczej i wsparcia rodziny.

Współczesne próby charakterystyki rodziny odbiegają od metodologii klasycznych badań empirycznych, dominujących w poprzednim stuleciu, badacze odchodzą bowiem od opisów materialnych stanów posiadania rodziny i wyposażenia gospodarstwa domowego, a także opisów funkcji realizowanych przez członków rodziny, poszukując nowych sposobów analizy rodziny jako swoistego układu, rodzaju umowy czy systemu społecznego. Obecnie przedmiotem zainteresowań badaczy są różnorodne przemiany zachodzące w polskich rodzinach, a podejmowane eksploracje starają się nie tylko określić rozmiar i kierunki zmian w strukturze rodziny oraz formach życia rodzinnego, np. zjawisku kohabitacji i związków partnerskich, ale także zwracają uwagę na zmiany dotyczące kontekstów takich a nie innych wyborów, wieku i stanu cywilnego osób tworzących te związki [Kwak 2005]. Anna Kotlarska-Michalska podkreśla, że w ostatnich latach rodzina została pokazana również z dobrej strony, jako system wsparcia, oraz jako instytucja silna i gotowa do świadczenia szerokiej oferty pomocy dla swoich członków. W obrazach życia rodzinnego pokazywane są też

zagrożenia – wynikające z syndromu opóźniania procesu wchodzenia w role rodzicielskie, tendencji do poszukiwania przez młodych dorosłych takich form życia, które nie wymagają wyrzeczeń i poświęcenia. W rodzinie dostrzega się również cechy instytucji utrwalającej stereotypy płciowe, kształtującej wzory komunikacji a jednocześnie potrzebującej wsparcia ze strony szerszego, pozarodzinnego środowiska społecznego w przypadku pojawienia się specyficznych trudności, np. w wychowywaniu dziecka upośledzonego intelektualnie [Kotlarska-Michalska 2015: 46].

Z nowych nurtów pedagogicznych badań nad rodziną – podejmowanych po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej i powszechnym zjawisku migracji – można wymienić badania nad przyczynami i skutkami migracji, ze szczególnym uwzględnieniem sytuacji społecznej dzieci z rodzin migracyjnych i ich doświadczeń w sytuacji rozłąki migracyjnej [Danilewicz 2010]. Interesujące przejście od ujmowania rodziny jako instytucji do rodziny jako relacji wewnątrzrodzinnych i ich jakości, w których kobieta i mężczyzna budują i rozwijają więź emocjonalną, a ich relacje mają charakter partnerski, proponuje w swoich badaniach Joanna Ostrouch-Kamińska [2011].

66

W socjologicznych próbach obrazowania rodziny pojawia się także dylemat dotyczący przyjmowanych perspektyw badań ilościowych i badań jakościowych. Jak twierdzą Mirosława Marody i Anna Giza-Poleszczuk, nie sposób wypowiadać się na podstawie porównywania wskaźników rozwodów czy analizy jednostkowych działań i opinii, czy rodzina przetrwa i jaki ma kształt, jaki kształt przybierze w przyszłości, a także czy przetrwa dotykające ją kryzysy, czy też rozpadnie się. Sugerują one, że warunkiem udzielenia odpowiedzi na te pytania badawcze jest umieszczenie rodziny w kontekście „jej funkcjonowania jako całości układu społecznego, którego część stanowi” [2004: 216]. Anna Giza-Poleszczuk, budując obraz rodziny z perspektywy interdyscyplinarnej, w podejmowanych badaniach uwzględnia także procesy reprodukcji i kooperacji [2005]. Niektórzy badacze próbują odpowiedzieć na pytanie, czy rodzina jako instytucja jest nadal potrzebna, i argumentują, że jest ona potrzebna przede wszystkim jako grupa „zaspokajająca potrzebę bliskości i oparta na emocjonalnych relacjach tworzących ją jednostek” [Sikorska 2012: 28].

Jak zauważa Mirosława Nowak-Dziemianowicz, badania dotyczące funkcjonowania rodziny należą do zadań niezwykle złożonych. Autorka zauważa, że badania te łączą w sobie zainteresowania przedstawicieli wielu dyscyplin naukowych. W dyskursie nad rodziną wyróżniła trzy obszary: dyskurs normatywno-ideologiczny, dyskurs instrumentalno-techniczny oraz dyskurs praktyczno-moralny. W ramach pierwszego wszelkie zmiany w obszarze życia rodzinnego interpretowane są jako te, które prowadzą do jego zaburzeń, a w rezultacie do kryzysu rodziny. Procesy modernizacji

społeczeństwa traktowane są jako te, które przyczyniają się do detronizacji rodziny. Natomiast w dyskursie instrumentalno-technicznym Autorka zwraca uwagę na dostrzeganie przemian życia rodzinnego, interpretując je jako pozytywny aspekt związku ze zmianami społecznymi. Jej zdaniem przemiany są naturalnym efektem rozwoju rodziny i wciąż stanowi ona ważną grupę społeczną. Wprawdzie występują zróżnicowane formy życia małżeńsko-rodzinnego, dominuje jednak dążenie do zakładania rodzin, a znaczenie roli rodziny przejawia się w jej trwaniu oraz pogłębionej świadomości jej roli. W dyskursie praktyczno-moralnym podkreśla się konieczność interpretacji życia rodzinnego przez pryzmat znaczenia, jakie indywidualnym doświadczeniom nadają sami ich realizatorzy [Nowak-Dziemianowicz 2002].

W badaniach nad rodziną wciąż wzrasta zainteresowanie i zapotrzebowanie na odkrywanie życia codziennego rodziny, doświadczania przez nią różnych procesów szczególnie związanych z transformacją – podyktowane rozwijającą się fenomenologią w ujęciu Edmunda Husserla oraz jego kontynuatorów.

Fenomenologiczne badania nad codziennością odsłaniają fenomeny konkretnych sytuacji człowieka i przeżyć z nimi związanych... Objęte fenomenologiczną analizą fenomeny odnoszą się do świata przeżywanego, który ujawnia się w toku doświadczenia jednostki i grupy. Taki świat jest wiarygodnym źródłem i podłożem wszelkiego poznania naukowego [Opozda 2010: 16].

67

Wielu autorów podejmujących eksploracje proponuje, aby przemiany życia rodzinnego traktować kontekstualnie, rozumiejąc je poprzez odczytywanie znaczeń oraz sensu, jakie nadają im sami aktorzy. Taki profil badań prezentują m.in. Morgan [2011] i Finch [2007, 2011]. Tomasz Szlendak sugeruje odrzucenie wypracowanej w naukach społecznych pozytywistycznej koncepcji „rodziny”, uważając, że aktualnie jest ona teoretycznie nieadekwatna. Autor ten proponuje badać raczej to, co aktorzy życia społecznego sami uznają za rodzinę i życie rodzinne [2010: 110].

Rodzina jako podmiot wieloaspektowych badań społecznych podlega więc różnym metodologiom, wywodzącym się z dwóch tradycji: empiryczno-pragmatycznej, która oparta jest na strategii pozytywistycznej, oraz spekulatywno-intuicyjnej, która odwołuje się do koncepcji fenomenologiczno-hermeneutycznych i interpretatywnych. Klasyczne strategie badawcze opierają się na wykorzystywaniu wiedzy naukowej *a priori* i konstruowaniu „nowej” wiedzy wynikającej z empirycznie potwierdzanych faktów. Naukowe podejście w procesie badawczym zakłada aplikowanie epistemologicznego paradygmatu, który zawiera spójne i systematyczne teorie, prawa, reguły, procedury i techniki badawcze i do nich się odwołuje. Zwykle wiąże się ze stosowaniem metod badań ilościowych, w których

wiedza naukowa jest konstruowana dzięki gromadzeniu, porządkowaniu i analizowaniu danych empirycznych. Dane te dotyczą zwykle powtarzających się, obserwowalnych w czasie i przestrzeni zachowań, procesów i zjawisk społecznych [Kantowicz 2010: 213].

Jednym z podejść, które mają zastosowanie w konstruowaniu nowej wiedzy o rodzinie, a także działaniach na rzecz dziecka i rodziny, może być podejście transwersalne [tamże: 213–219], które zakłada wgląd „nad”, „wewnątrz” i „zewnątrz” badanego fenomenu, procesu czy zjawiska, a które w swoich założeniach wymaga dbałości o wieloaspektowe podejście do analizowanego zagadnienia. Transwersalna koncepcja metodologiczno-praktyczna wykorzystuje różne metody i techniki eksploracji, sposoby opisywania i diagnozowania rodziny oraz jej ewaluacji w kontekście funkcji rodziny, jakości i form życia rodzinnego, a także działań podejmowanych przez instytucje i organizacje społeczne. Uwzględniając tę perspektywę badania i działania, profesjonaliści winni brać pod uwagę różne wymiary funkcjonowania rodziny i jej wspierania: świat obiektywny, świat subiektywny i świat społeczny; aspekt zbiorowy, grupowy i indywidualny; skalę makro, mezo i mikro.

Rodzina jako podmiot zainteresowań badawczo-praktycznych pedagogiki i pracy socjalnej

Zmiany i przeobrażenia w aspekcie globalnym, narodowym i lokalnym w ostatnich trzech dekadach determinują z jednej strony ubożenie części jednostek, rodzin i grup społecznych, bezrobocie, bezdomność, uzależnienia, przemoc, z drugiej strony – zwiększenie podziałów społecznych, liberalizację norm współżycia, rozluźnienie więzi społecznych. W obliczu tych zagrożeń i wyzwań rodzina, szczególnie ta narażona na ryzyko społeczne, stała się ważnym podmiotem zainteresowań badawczych, jak i profesjonalnych działań w obszarze pedagogiki i pracy socjalnej.

Kwestie metodologiczno-praktyczne związane z rodziną jako obiektem zainteresowań pedagogiki i pracy socjalnej związane są z przynajmniej dwoma aspektami: kryteriami i metodami jej eksploracji (sposobami postrzegania, opisywania i diagnozowania rodziny, które są swoiste dla pracy socjalnej) oraz strategiami, metodami i formami profesjonalnego działania na rzecz rodzin, które są specyficzne i formalnie przypisane pracy socjalnej.

W pedagogice, a szczególnie jej subdyscyplinie, pedagogice społecznej, rodzina stanowi jedno z głównych pól zainteresowań teoretyczno-empirycznych, a wiele badań koncentruje się na opisie i wyjaśnianiu uwarunkowań

funkcjonowania rodziny jako środowiska wychowawczego i środowiska pracy socjalnej¹. Z perspektywy profesjonalnych działań dla pedagogów społecznych i pracowników socjalnych ważnym obiektem eksploracji jest rodzina, która stwarza rzeczywiste lub potencjalne zagrożenie funkcjonowania jej członków, a szczególnie dzieci. Rodzinę taką określa się jako rodzinę dysfunkcyjną (dysfunkcjonalną) lub też rodzinę problemową [Kawula i in. 1997: 283–298].

W literaturze angielskojęzycznej rodzina dysfunkcyjna nazywana jest rodziną ryzyka (*family at risk*), określenie takie jest coraz częściej stosowane również przez polskich pedagogów [Kawula 1997; Kantowicz 2001: 182–188]. Odniesienie ryzyka do definiowania rodziny w literaturze socjologiczno-pedagogicznej zostało zainspirowane koncepcją Ulricha Becka, który przyjmując tezę, że ryzyko stanowi główną cechę naszych społeczeństw i lokuje się we wszystkich obszarach naszego życia, wywołując powstawanie napięć oraz niezałatwionych kwestii społecznych zarówno w skali makro, jak i mikro, zainicjował stosowanie kategorii ryzyka także w odniesieniu do rodziny dotkniętej kryzysami. Rodzina ryzyka, rodzina zagrożona dysfunkcyjnością jest obiektem obszernych zainteresowań badawczych na płaszczyźnie pedagogiki i pracy socjalnej, czego przykładem są liczne publikacje poświęcone jej problematyce [Kantowicz 2001, 2010, 2014a; Krasiejko 2013; i in.]. Szczególne miejsce w refleksji pedagogiczno-socjalnej zajmuje rodzina dysfunkcyjna, która wymaga specyficznej orientacji metodologiczno-prakseologicznej, a także troski o praktyki społeczno-edukacyjne stosowane w pracy socjalno-wychowawczej:

Orientując się na rozeznanie (diagnozę) dysfunkcjonalności w pewnych przypadkach rodzin, można zdefiniować ich stan społecznego oznaczenia. Jest to rodzaj syntetycznego wskaźnika, określający etap anomalii społecznych i indywidualnych rodziny jako mikrosystemu społecznego [Kawula i in. 1997: 116].

Z perspektywy pedagogicznej ważne są założenia epistemologiczne dotyczące diagnozy rodziny jako środowiska wychowawczego. Rodzina taka staje się podmiotem profesjonalnych działań diagnostyczno-profilaktycznych i wspierających oraz podmiotem oddziaływań socjalno-wychowawczych.

Ze względu na wielowymiarowość funkcjonowania rodziny w środowisku jej życia, regionie, kraju, środowisku globalnym (skala mikro, mezo, makro) oraz kontekstualności zagrożeń, problemów i sytuacji, w których znajduje się rodzina, szczególnie ta narażona na ryzyko – w profesjonalnych działaniach warto wykorzystywać różne podejścia. W diagnozowaniu

¹ Opracowanie pod red. J. Białej i B. Matyjas [2007] analizuje rodzinę jako środowisko pracy socjalnej.

i badaniu rodziny w polu pracy socjalnej może znaleźć swoje zastosowania perspektywa transwersalna. Ponadto praca socjalna z rodziną ryzyka winna uwzględniać te cele polityki prorodzinnej, które ukierunkowane są na: wypracowanie i przestrzeganie praw rodziny; pomoc rodzinom w uzyskaniu samodzielności finansowej; poprawę warunków mieszkaniowych; rozbudowę i doskonalenie infrastruktury rodzinnej, także poprzez wyrównywanie dochodów rodzin; przygotowanie dzieci i młodzieży do pełnienia funkcji rodzinnych i społecznych; zahamowanie istniejących negatywnych trendów patologizacji życia rodziny; kształtowanie szacunku dla małżeństwa i rodziny [Dyczewski 1995: 32]. Zadania polityki społecznej niestety w przeważającej mierze mają charakter deklaracyjny, kontekst indywidualny i środowiskowy procesu pomocy objęty pracą socjalną nie zawsze stwarza realne możliwości wspierania rodziny.

Można zakładać, że ochrona dziecka i praca socjalna z rodziną będzie bardziej efektywna, jeśli uwzględni: wczesne diagnozowanie dysfunkcji rodziny; wskazywanie przyczyn i mechanizmów tych dysfunkcji; korygowanie nieprawidłowości zaburzeń życia rodzinnego lub nieprzystosowania społecznego rodziny w stadium jej częściowej dysfunkcyjności, a nie patologii; wspieranie materialne o charakterze wyprzedzającym, zaspokajające podstawowe potrzeby rodziny; kierowanie rodziny do adekwatnych instytucji specjalistycznych w sytuacji pojawienia się kryzysu; aktywne włączanie w działania pomocowe wszystkich członków rodziny przez wykorzystanie ich własnego potencjału intelektualnego, umiejętności, chęci zmiany sytuacji; zależnie od możliwości angażowanie w proces wspierania rodzin najbliższego środowiska (rodziny, sąsiadów, szkoły, placówki dziennej opieki, wolontariuszy, kościoła); ograniczanie czasu świadczenia usług, aby nie doprowadzić do finansowego czy funkcjonalnego uzależnienia rodziny od systemu pomocy (umowy, kontrakty); wyrównywanie szans edukacyjnych i zawodowych dzieci i młodzieży z rodzin ryzyka [Kantowicz 2015b].

W refleksji teoretycznej nad rodziną ryzyka zauważa się, że praca socjalno-wychowawcza z rodzinami i dziećmi pochodzącymi z tych środowisk winna uwzględniać kontekstualność i wieloaspektowość problemów, z którymi rodzina się boryka. O możliwościach efektywnej pracy rodzin z wieloma problemami będzie można mówić tylko wtedy, kiedy podjęta zostanie systematyczna współpraca między instytucjami zajmującymi się dzieckiem i rodziną oraz zostanie wzmocnione zaufanie samych rodzin ryzyka do instytucji społecznych. Biorąc pod uwagę podjęte rozważania dotyczące perspektywy transwersalnej, warto podkreślić, że badanie rodziny ryzyka w tym ujęciu winno uwzględniać nie tylko złożoność i wielowymiarowość funkcjonowania rodziny, ale również kontekstualność

sytuacji badanej rodziny i wielość źródeł informacji o rodzinie (badanie wewnątrz, zewnątrz i nad rodziną). Odwołując się zaś do strategii i form profesjonalnego działania w ujęciu transwersalnym, można zakładać, że praca z dzieckiem i rodziną ryzyka będzie bardziej efektywna, jeśli uwzględni się: diagnozowanie funkcji rodziny przez różnych specjalistów oraz udzielanie wieloaspektowej pomocy. Wskazane byłoby organizowanie różnych form wsparcia, ale nadzorowanie rodziny przez wybraną instytucję sieci pomocy społecznej, z zachowaniem zasady pomocniczości i komplementarności [Kantowicz 2010: 221].

Zdaniem badaczy problematyki rodziny coraz większą rolę w pomocy rodzinie powinna odgrywać integracja i dostosowanie usług do jej oczekiwań [Biernat, Przeperski 2015]. Skuteczne wspieranie rodziny wymaga zmiany sposobu jej postrzegania, jako pełnoprawnego i autonomicznego partnera działań wspierających. Niedostrzeżenie sił rodziny oraz niewykorzystywanie ich w rozwiązywaniu problemów to słabość o charakterze systemowym [Biernat 2011: 275–287].

Normatywne podstawy wspierania rodziny w Polsce mają odzwierciedlenie nie tylko w dyskursach aksjologiczno-epistemologicznych, ale też w wielu rozwiązaniach legislacyjnych. Współcześnie głównym aktem praw rodziny jest Konstytucja RP uchwalona 2 kwietnia 1997 roku przez Zgromadzenie Narodowe i przyjęta 25 maja 1997 roku w referendum. Konstytucja zawiera kilka ważnych wskazań dotyczących ochrony prawnej rodziny, określając status małżeństwa i rodziny oraz gwarantując prawo rodziców do wychowania dzieci zgodnie z własnymi przekonaniem (art. 48). Konstytucja zapewnia także ochronę dziecka przed przemocą, okrucieństwem, wyzyskiem i demoralizacją oraz prawo dziecka do opieki i pomocy władz publicznych (art. 72) [Andrzejewski 1999: 15]. Innymi źródłami prawa rodzinnego, gwarantującymi ochronę i wsparcie, są: ustawa z dnia 25 lutego 1964 roku – Kodeks rodzinny i opiekuńczy, ustawa z dnia 12 marca 2004 roku o pomocy społecznej oraz ustawa z dnia 9 czerwca 2011 roku o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej.

Zasady prawa rodzinnego oparte są na wartościach. Jedną z nich jest „dobro dziecka”, które stanowi kryterium najlepszego zabezpieczania interesów dziecka w działalności publicznych i prywatnych instytucji pomocy społecznej, sądów, władz administracji oraz ciał ustawodawczych (art. 3 ust. 1 Konwencji o prawach dziecka). Oprócz zasady dobra dziecka do najistotniejszych zasad polskiego prawa rodzinnego należy zaliczyć zasady: a) autonomii rodziny względem wpływów zewnętrznych, w szczególności zaś państwa; b) prymatu rodziny w wychowaniu dzieci; c) monogamii; d) świeckości prawa rodzinnego (w szczególności związków małżeńskich) i kompetencji organów państwa w rozstrzyganiu

spraw rodzinnych; e) równouprawnienia małżonków w ich wzajemnych relacjach i stosunkach z ich wspólnymi dziećmi; f) trwałości związków małżeńskich [Andrzejewski 1999: 18]. Zasady te w sposób jednoznaczny określają wartości, które winny być respektowane w definiowaniu polityki społecznej oraz promowaniu instytucji rodziny i jej praw. Pomimo przyjętych rozwiązań legislacyjnych nadal wiele zadań polityki społecznej ma charakter deklaracyjny, a organizowana pomoc nie zawsze stwarza realne szanse wspierania rodziny i rzeczywistą poprawę jej sytuacji. Niewątpliwie jednym z ważniejszych aktów legislacyjnych regulujących kwestie wspierania rodziny ryzyka jest ustawa z dnia 9 czerwca 2011 roku o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej, będąca kluczem do wdrażania kilku nowych instrumentów polityki rodzinnej, które mogą przyczyniać się do bardziej efektywnego wsparcia rodziny ryzyka, rodziny dysfunkcyjnej czy też rodziny z wieloma problemami².

Skuteczna pomoc dla rodziny przeżywającej trudności w opiece nad dziećmi i wychowywaniu ich oraz ochrona dzieci np. przed przemocą może być osiągnięta przez współpracę członków rodziny, instytucji i organizacji pracujących z dziećmi i rodzicami. Ustawa o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej określa zasady i formy wspierania rodziny przeżywającej trudności w wypełnianiu funkcji opiekuńczo-wychowawczych oraz zasady i formy sprawowania pieczy zastępczej oraz pomocy w usamodzielnianiu jej pełnoletnich wychowanków, a także zadania administracji publicznej w zakresie wspierania rodziny i systemu pieczy zastępczej³. Ustawa ta odwołuje się do podstawowych wartości związanych z ochroną dziecka i rodziny oraz koniecznością jej wspierania, szczególnie w sytuacjach przeżywania trudności w opiece nad dziećmi i wychowywaniu ich. Zgodnie z nowymi podejściami teoretycznymi ustawa zakłada współpracę wszystkich osób, instytucji i organizacji pracujących z dziećmi i rodzicami i w tym aspekcie jest zbieżna z koncepcjami etyki ochronnej oraz polityki (pro)rodzinnej, stanowiącej przedmiot wielu aktualnych debat pedagogiczno-społecznych. Przyjaznym rozwiązaniem w polu pracy socjalno-wychowawczej z rodziną jest instytucja nowego profesjonalisty społecznego, mianowicie asystenta rodziny, który w istocie prowadzi pracę z rodziną w środowisku jej życia, podejmując szereg działań o charakterze pedagogicznym, a tym samym wpisuje się w funkcje pedagoga rodziny. Wprowadzenie instytucji asystenta rodziny jako realizatora działań socjalno-wychowawczych jest niewątpliwie ważnym instrumentem kreowania nowych możliwości pracy

² Kategorię rodziny z wieloma problemami podejmuje m.in. Izabela Krasiejko [2013: 151].

³ Preambuła i art. 1 ustawy z dnia 9 czerwca 2011 roku o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej.

z rodziną, ukierunkowanych na zwiększanie świadomości pedagogicznej i bardziej kompleksową pomoc pozamaterialną.

Kolejnym wyzwaniem w obszarze pracy z rodziną, związanym z realizacją programu Rodzina 500+, jest monitorowanie sytuacji rodzin z dziećmi, które wcześniej były objęte także innymi formami wsparcia, a aktualnie nie są nią objęte lub nie chcą korzystać z pomocy społecznej i/lub bezpośredniej opieki pracownika socjalnego czy asystenta rodziny. Zadania instytucji pomocy społecznej mogą więc koncentrować się na stworzeniu środowiskowego systemu monitoringu sytuacji rodzin z dziećmi i rodzin ryzyka. W tym obszarze pojawia się więc nowa funkcja społeczna i rola pracownika socjalnego jako organizatora sieci informacji o rodzinach z dziećmi. Powstają powiązania pomiędzy różnymi instytucjami publicznymi i niepublicznymi zajmującymi się dziećmi i młodzieżą, także w systemach ochrony zdrowia i edukacji. Jednym z ważnych działań jest tworzenie adekwatnej do potrzeb rodziny infrastruktury placówek opiekuńczych, wychowawczych, kulturalnych i rekreacyjnych, które mogą realizować wsparcie rodziny oraz oferować dodatkowe zajęcia dla dzieci i młodzieży. Odrębnym wyzwaniem jest przygotowanie kadr profesjonalistów pracy socjalno-wychowawczej, animacyjnej i terapeutycznej z rodziną [Kantowicz 2015a: 22].

Próba wyjścia naprzeciw oczekiwaniom w zakresie realizacji polityki rodzinnej w otwartym systemie wsparcia jest tworzenie centrów usług społecznych (CUS)⁴. Zamyśl rozbudowywania lokalnych systemów usług społecznych przy wykorzystaniu formuły centrów ma zwiększyć spójność polityki społecznej państwa zarówno w wymiarze programowym, jak i w sferze rozwiązań instytucjonalnych, z uwzględnieniem konstytucyjnej zasady pomocniczości także wobec rodziny. Powstanie CUS wiąże się z przekierowaniem działań pomocowych do szerokiego kręgu mieszkańców oraz zintegrowaniem usług świadczonych przez różne podmioty i jest zgodne z podstawowym profilem krajowej polityki społecznej, implementacją programu Rodzina 500+ oraz innymi działaniami o charakterze prorodzinnym, zasadą powszechności wsparcia i upodmiotowieniem rodziny. Centra usług społecznych mają szerzej udostępnić poradnictwo i wsparcie terapeutyczne obejmujące terapię małżeńską i rodzinną, poradnictwo w sytuacji trudności wychowawczych, usługi z zakresu wzmacniania kompetencji wychowawczych rodziców oraz kompetencji społecznych młodzieży doświadczającej trudności w społecznym przystosowaniu czy wchodzeniu w dorosłe życie, a także oferować usługi z zakresu wczesnego

⁴ Ustawa z dnia 19 lipca 2019 r. o realizowaniu usług społecznych przez centrum usług społecznych, Dz.U. z 2019 r. poz. 1818; przepisy ustawy weszły w życie 1 stycznia 2020 r.

wsparcia w przypadku stanów depresyjnych czy naruszenia równowagi psychicznej. Instytucjonalna i funkcjonalna integracja usług społecznych w formule CUS ma zostać powiązana z profesjonalizacją i integracją zawodów pomocowych, co jest zbieżne z koncepcjami multiprofesjonalnego wsparcia dziecka i rodziny w środowisku życia.

Zakończenie

Podjęte w tekście refleksje teoretyczne dotyczące sposobów analizowania i opisywania rodziny, która jest obiektem zainteresowań badawczych przede wszystkim socjologii, pedagogiki i pracy socjalnej, wskazują na złożoność problematyki. Analizowane przykłady badań ukazują stosowanie różnych strategii ilościowo-jakościowych, które umożliwiają holistyczne podejście do eksploracji życia rodziny oraz diagnozy jej problemów.

Z perspektywy pedagogiki i pracy socjalnej rodzina, a szczególnie rodzina ryzyka staje się nie tylko podmiotem badań, ale także podmiotem profesjonalnych działań profilaktycznych i kompensacyjnych. Przybliżone w artykule założenia aksjologiczno-epistemologiczne eksploracji rodziny i zadania polityki społecznej oraz nowe modele i formy działań wspierających są ogromnym wyzwaniem społecznym, determinującym zaangażowanie wielu specjalistów do pracy z dziećmi i rodzinami. Wyzwania te dotyczą przede wszystkim współpracy i wymiany informacji między różnymi instytucjami i profesjami zaangażowanymi w pracę z rodziną oraz umiętne dzielenie się zadaniami w zakresie wsparcia rodziny.

74

Literatura

- Andrzejewski M. [1999], *Ochrona prawna rodziny*, Warszawa: WSiP.
- Beck U. [2002], *Spółczesność ryzyka. W drodze do innej rzeczywistości*, tłum. S. Cieśla, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Biała J., Matyjas B. (red.) [2007], *Rodzina jako środowisko pracy socjalnej*, Kielce: Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej.
- Biernat T. [2011], *Siły rodziny jako przedmiot pracy socjalnej*, [w:] K. Szymańska-Zybertowicz, K. Piątek (red.), *Profesjonalna praca socjalna. Nowy paradygmat czy niedokończone zadanie?*, Toruń: Wydawnictwo Akapit, s. 275–287.
- Biernat T., Przeperski J. [2015], *Zintegrowane wsparcie rodziny w środowisku lokalnym: centrum dla rodzin*, Toruń: Wydawnictwo Akapit.
- CBOS [2019], *Rodzina – jej znaczenie i rozumienie*, https://cbos.pl/SPISKOM.POL/2019/K_022_19.PDF (dostęp: 20.04.2021).

- Chambers D. [2012], *A Sociology of Family Life. Changes and Diversity in Intimate Relations*, Cambridge: Polity Press.
- Cheal D. [2008], *Families in Today's World. A Comparative Approach*, London: Routledge.
- Ciczowska-Giedziun M., Kantowicz E. (red.) [2010], *Pedagogika społeczna wobec problemów współczesnej rodziny*, Toruń: Wydawnictwo Akapit.
- Danilewicz W. [2010], *Rodzina ponad granicami. Transnarodowe doświadczenia wspólnoty rodzinnej*, Białystok: Trans Humana.
- Dyczewski L. [1995], *Rodzina – społeczeństwo – państwo*, [w:] A. Kurzynowski (red.), *Rodzina w okresie transformacji systemowej*, Warszawa: Wyższa Szkoła Pedagogiczna, s. 23–40.
- Finch J. [2007], *Displaying Families*, „Sociology”, Vol. 41, Iss. 1, s. 65–81.
- Finch J. [2011], *Exploring the Concept of Display in Family Relationships*, [w:] E. Dermott, J. Seymour (eds.), *Displaying Families. A New Concept for the Sociology of Family Life*, London: Palgrave Macmillan, s. 197–205.
- Gawęcka M. (red.) [2009], *Wielowymiarowość kryzysu w rodzinie. Aspekt interdyscyplinarny zjawiska*, Piotrków Trybunalski: Naukowe Wydawnictwo Piotrkowskie.
- Giza-Poleszczuk A. [2005], *Rodzina a system społeczny. Reprodukacja i kooperacja w perspektywie interdyscyplinarnej*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Golinowska S. [2000], *Polityka społeczna. Koncepcje – instytucje – koszty*, Warszawa: Wydawnictwo Poltext.
- Kantowicz E. [2001], *Elementy teorii i praktyki pracy socjalnej*, Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego.
- Kantowicz E. [2008], *Rodzina ryzyka jako przedmiot zainteresowań naukowo-profesjonalnych pracy socjalnej*, [w:] W. Muszyński, E. Sikora (red.), *Miłość, wierność i uczciwość na rozstajach współczesności. Kształty rodziny współczesnej*, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, s. 360–371.
- Kantowicz E. [2010], *Perspektywa transversalna w badaniu rodziny ryzyka i wsparciu społecznym na rzecz dziecka i rodziny*, [w:] A. Kotlarska-Michalska (red.), *Zalety i wady życia w rodzinie i poza rodziną*, „Roczniki Socjologii Rodziny”, t. 20, Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, s. 206–221.
- Kantowicz E. [2014a], *Praca socjalna z rodziną ryzyka*, [w:] M. Ruszkowska, M. Wiśniarski (red.), *Praca socjalna z dziećmi, młodzieżą i rodziną*, Centrum Rozwoju Zasobów Ludzkich, WYG International, s. 99–120.
- Kantowicz E. [2014b], *Rozwiązania polityki rodzinnej a praca socjalno-wychowawcza z rodziną ryzyka. Nieprzyjazny świat „Wielkiego Brata” czy instrument kreowania rozwoju rodziny*, [w:] W. Danilewicz, W. Theiss (red.), *Pedagogika społeczna wobec zagrożeń człowieka i idei sprawiedliwości społecznej*, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak, s. 435–450.
- Kantowicz E. [2015a], *Rodzina jako podmiot polityki społecznej*, [w:] E. Kantowicz, M. Ciczowska-Giedziun, L. Willan-Horla (red.), *Wielowymiarowość współczesnej rodziny polskiej*, Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, s. 15–23.

- Kantowicz E. [2015b], *Współczesne wyzwania i programy wspierania rodziny w Polsce oraz profesjonalizacja pracy socjalnej w tym obszarze*, [w:] M. Petrykowska, D. Sarzała (red.), *Rodzina w obliczu współczesnych zagrożeń i przemian społeczno-kulturowych*, Pułtusk–Warszawa: Wydawnictwo Akademii Humanistycznej im. Aleksandra Gieysztora, s. 301–316.
- Kawula S., Brągiel J., Janke A.W. [1997], *Pedagogika rodziny. Obszary i panorama problematyki*, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Kotlarska-Michalska A. [2011], *Dysfunkcje rodziny jako efekt przemian makrostrukturalnych*, [w:] D. Trawkowska (red.), *Pomoc społeczna wobec rodzin. Interdyscyplinarne rozważania o publicznej trosce o dziecko i rodzinę*, Toruń: Wydawnictwo Akapit, s. 9–22.
- Kotlarska-Michalska A. [2015], *Obrazy życia rodzinnego z perspektywy półwiecza badań nad rodziną polską*, [w:] I. Taranowicz, S. Grotowska (red.), *Rodzina wobec wyzwań współczesności. Wybrane problemy*, Wrocław: Oficyna Wydawnicza Arboretum, s. 27–56.
- Krasiejko I. [2013], *Zawód asystenta rodziny w procesie profesjonalizacji. Wstęp do teorii i praktyki nowej profesji społecznej*, Toruń: Wydawnictwo Akapit.
- Kwak A. [2005], *Rodzina w dobie przemian. Małżeństwo i kohabitacja*, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak.
- Kwak A. [2008], *Spółeczny i indywidualny wymiar rodzicielstwa*, [w:] A. Kwak (red.), *Rodzicielstwo między domem, prawem, służbami społecznymi*, Warszawa: Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej.
- Kwak A. [2009], *Młodzież i rodzina. Teorie i praktyka*, „Roczniki Socjologii Rodziny”, t. 19, Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.
- Kwak A. [2014], *Współczesne związki heteroseksualne. Małżeństwa (dobrowolnie bezdzietne), kohabitacje, LAT*, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak.
- Kwak A., Bieńko M. (red.) [2012], *Wielość spojrzeń na małżeństwo i rodzinę*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Lisowska E. (red.) [2008], *Zagrożenia współczesnej rodziny*, Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu im. J. Kochanowskiego.
- Maj B. [2010], *Rodzina współczesna – kierunki przemian oraz nowe obszary zadań społecznych*, [w:] M. Ciczowska-Giedziun, E. Kantowicz (red.), *Pedagogika społeczna wobec problemów współczesnej rodziny*, Toruń: Wydawnictwo Akapit.
- Marody M., Giza-Poleszczuk A. [2004], *Przemiany więzi społecznych. Zarys teorii zmiany społecznej*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Mizielińska J. [2017], *Odmienne czy zwyczajne. Rodziny z wyboru w Polsce*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Morgan D.H.J. [2011], *Rethinking Family Practices*, London: Palgrave Macmillan.
- Nowak-Dziemianowicz M. [2002], *Doświadczenia rodzinne w narracjach. Interpretacje sensów i znaczeń*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Opozda D. [2010], *Fenomenologiczno-hermeneutyczna perspektywa badań nad rodziną*, [w:] M. Ciczowska-Giedziun, E. Kantowicz (red.), *Pedagogika społeczna wobec problemów współczesnej rodziny. Polska pedagogika społeczna na początku XXI wieku*, Toruń: Wydawnictwo Akapit.

- Ostrouch-Kamińska J. [2011], *Rodzina partnerska jako relacja współzależnych podmiotów*, Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Przybył I., Żurek A. (red.) [2016], *Role rodzinne między przystosowaniem a kreacją*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Społecznych Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.
- Sikorska M. [2012], *Coraz mniej rodziny, coraz więcej jednostek, czyli o przemianach sfery życia rodzinnego w Polsce*, [w:] A. Jasińska-Kania (red.), *Wartości i zmiany. Przemiany postaw Polaków w jednoczącej się Europie*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, s. 15–30.
- Sikorska M. [2020], *Rodzina, co to takiego? – teoretyczne wymiary zróżnicowania w definiowaniu oraz badaniu rodzin*, [w:] M. Bieńko, M. Rosochacka-Gmitrzak, E. Wideł (red.), *Obrazy życia rodzinnego i intymności*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, s. 43–56.
- Slany K. [2002], *Alternatywne formy życia małżeńsko-rodzinnego w ponowoczesnym świecie*, Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Slany K. [2013], *Ponowoczesne rodziny – konstruowanie więzi i pokrewieństwa*, [w:] K. Slany (red.), *Zagadnienia małżeństwa i rodzin w perspektywie feministyczno-genderowej*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, s. 45–64.
- Slany K. [2020], *Różnorodność typów rodzin, różnorodność praktyk w rodzinach*, [w:] M. Bieńko, M. Rosochacka-Gmitrzak, E. Wideł (red.), *Obrazy życia rodzinnego i intymności*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, s. 19–30.
- Szlendak T. [2010], *Socjologia rodziny*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Żurek A. [2010], *Atrakcyjność instytucji małżeństwa we współczesnych społeczeństwach*, „Roczniki Socjologii Rodziny”, t. 20, s. 93–108.

Akty prawne

- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 roku, Dz.U. Nr 78, poz. 483 ze zm.
- Konwencja o prawach dziecka z dnia 20 listopada 1989 roku, Dz.U. z 1991 r. Nr 120, poz. 526 ze zm.
- Ustawa z dnia 25 lutego 1964 roku – Kodeks rodzinny i opiekuńczy, Dz.U. z 1964 r. Nr 9, poz. 59 ze zm.
- Ustawa z dnia 12 marca 2004 roku o pomocy społecznej, Dz.U. z 2004 r. Nr 64, poz. 593.
- Ustawa z dnia 9 czerwca 2011 roku o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej, Dz.U. z 2011 r. Nr 149, poz. 887.
- Ustawa z dnia 11 lutego 2016 roku o pomocy państwa w wychowywaniu dzieci, Dz.U. z 2016 r. poz. 195.
- Ustawa z dnia 19 lipca 2019 roku o realizowaniu usług społecznych przez centrum usług społecznych, Dz.U. z 2019 r. poz. 1818.

Modern problems of family research and family support

Summary

Research in recent decades has shown the complexity of the family's problems and the risks involved in fulfilling its tasks, existential and communication difficulties in families, as well as the unsatisfactory protection of the family, particularly those facing many problems, as well as the imperfection of the family support system. These dilemmas inspire many social researchers, and the family becomes the center of interest of politicians and many representatives of the helping professions. This article discusses the theoretical and methodological aspects of the study and analysis of the issues of the modern family, as well as the practical dilemmas of protecting it and creating a more effective family support system. The author, conducting a summary review of selected social studies on the family, points to theoretical-methodological dilemmas related to the diagnosis and characteristics of the modern family and analyzes examples of legislative solutions as well as actions supporting the family in Poland.

Keywords: family as a subject of research, transformation, protection and family support